

DOI 10.33099/2618-1614-2022-18-1-27-33
УДК 355/359:616.31(477)

С. П. Сегеда,

*доктор історичних наук, професор,
начальник науково-дослідного центру воєнної історії,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняховського, полковник,*

В. М. Грицюк,

*доктор історичних наук, доцент, провідний науковий
співробітник науково-дослідного центру воєнної історії,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняховського*

Військова стоматологія на теренах України: історична ретроспектива та сучасність

У статті здійснено ретроспективний аналіз розвитку військової стоматології на українських теренах від найдавніших часів до сьогодення. Основну увагу приділено питанням становлення й розвитку стоматологічного забезпечення у Збройних Силах України зі здобуттям нашою державою незалежності, здійснено історичну періодизацію цих процесів, розкрито причини втрати спроможності надання сучасної стоматологічної допомоги в польових умовах. З початком антитерористичної операції на Сході України було відновлено роботу штатних пересувних стоматологічних кабінетів, які сьогодні надають медичну допомогу військовослужбовцям, залученим до заходів з відсічі широкомасштабній збройній агресії Російської Федерації проти України. Центральна стоматологічна поліклініка стала науково-методичним та практичним центром вітчизняної військової стоматології та водночас навчальною базою підготовки майбутніх військових стоматологів. На основі дослідженого досвіду організації та здійснення стоматологічної допомоги опрацьовано модель надання стоматологічної допомоги військовослужбовцям в зоні операції Об'єднаних сил.

Ключові слова: історія військової стоматології, військові стоматологи, стоматологічне забезпечення у Збройних Силах України, російська агресія, АТО/ООС, пересувний стоматологічний кабінет, широкомасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України.

© С. П. Сегеда, В. М. Грицюк, 2022

Постановка проблеми. Історичний досвід медичного забезпечення військ (сил) свідчить, що понад 90% військовослужбовців потребують стоматологічного лікування. Ця обставина актуалізує вагомість діяльності військових стоматологів. Важливо розглянути розвиток вітчизняної військової стоматології в історичній ретроспективі – від глибокої давнини до сучасного періоду повномасштабного вторгнення збройних сил Російської Федерації на територію України.

Аналіз останніх публікацій. Висвітленню історії військової медицини, в тому числі стоматології, присвячено низку видань, серед яких важливе місце належить навчальній літературі [1; 2]. В історичних дослідженнях на загальному тлі розкриваються аспекти порушеної у статті проблематики [3–5]. Роль і місце видатних теоретиків і практиків стоматології подано через призму біографічних студій [6–11]. До окремих історичних періодів розвитку військової стоматології зверталися М. З. Лищишин, Л. М. Павловський, Я. Ф. Радис та інші автори [12–18]. Не втрачає актуальності колективна праця 50-х років минулого століття з узагальнення досвіду стоматологічної допомоги в діючій армії під час Другої світової війни [13]. У процесі розбудови Збройних Сил України науково-методичним та практичним центром вітчизняної військової стоматології та водночас навчальною базою підготовки майбутніх військових стоматологів стала Центральна стоматологічна поліклініка. Історичний досвід її діяльності зафіксований у працях М. З. Лищишина, Л. М. Павловського, Р. Х. Камалова [15, 17, 19]. Особливо важливі роботи науковців та практиків-стоматологів Ю. О. Буртової, В. В. Коваленка, М. З. Лищишина, А. М. Лихоти, В. Л. Савицького та інших авторів, у яких висвітлюється досвід надання стоматологічної допомоги військовослужбовцям в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України під час проведення антитерористичної операції / операції Об'єднаних сил (АТО/ООС) [20–27].

Метою статті є комплексний аналіз історичного минулого і сьогодення вітчизняної військової стоматології, історична періодизація становлення та розвитку стоматологічного забезпечення у Збройних Силах України, висвітлення проблемних питань та окреслення шляхів їх вирішення з урахуванням історичного досвіду.

Виклад основного матеріалу

Найдавніше свідчення з території України про надання стоматологічної допомоги дійшло до нас із IV ст. до н. е. Це зображення цілителя, який лікує скіфського воїна. На електровому горщечку, знайденому археологами в кургані Куль-Оба поблизу міста Керч у Криму давній майстер з високим ступенем достовірності відтворив сцени з військового побуту того часу. Дослідники розглядають також і версію, що на горщечку з Куль-Оби відтворена легенда, переказана Геродотом, про спроби трьох братів натягнути тятиву на батьківський лук, під час яких один

отримав травму щелепи, другий – ноги, а третій впорався із завданням. На зображеннях травмованим надається медична допомога. З грецьких і латинських письмових джерел нам відомі імена деяких скіфських лікарів, зокрема Анахарсіса, на згадку про якого в Афінах встановлений пам'ятник. Проблематиці розвитку медицини у скіфів присвятив спеціальне дослідження М. Думка [3], до питань медичного забезпечення скіфського війська звертався військовий історик В. Грицюк [4].

У середньовіччі виокремлюються численні професії та їх представники, у тому числі й лікарі. До нашого часу дійшов лікарський poradnik, який у XII ст. склала Євпраксія – внучка князя Володимира Мономаха. Крім іншого, ця книга містить інформацію про захворювання ротової порожнини та поради з профілактики стоматологічних захворювань. У Київській Русі для припинення поширення карієсу застосовували ревінь, полин, кропиву, подорожник, листя липи та берези, кору ясеня [5].

Відомо, що виділення стоматології в окрему медичну науку відбулося на початку XIX ст. До того часу зуболікуванням займалися знахарі, цілителі, цирульники, лікарі загальної практики.

Україна у XIX ст. перебувала під владою імперій – Російської та Австро-Угорської. За дослідженнями К. Пашкова, в Російській імперії було три категорії фахівців зуболікування. Дантисти для отримання дозволу на самостійну практику мали три роки пропрацювати у стоматології та скласти іспити в університеті. На зубного лікаря навчалися в зуболікарських школах, до яких приймали тільки після 6-го класу загальноосвітніх гімназій. Ці дві категорії належали до середнього медперсоналу, оскільки загальномедичної освіти не отримували. Лікарі з вищою освітою називалися лікарями-одонтологами [5].

До процесів становлення та розвитку військової стоматології на теренах України імперського часу долучилися відомі вчені-медики. Видатний воєнно-польовий хірург М. Пирогов (1810–1881) за досвідом Кримської війни (1853–1856) прийшов до думки про доцільність виділення діяльності з лікування поранених у щелепно-лицеву ділянку в окремий напрям хірургії. Для таких операцій він створив низку специфічних хірургічних інструментів, зокрема зубний ключ на гвинтах з держакком, спеціальні криві щипці, спеціальні головні пов'язки. У стоматології відоме поняття «трикутник Пирогова». М. Пирогов першим здійснив фіксацію переломів щелеп за допомогою гіпсових пов'язок [6].

В останній чверті XIX ст. найвідомішим військовим хірургом став професор (з 1870 р.) Київського університету Святого Володимира М. Скліфосовський (1836–1904). Він мав великий практичний досвід, оскільки був учасником трьох війн: австро-пруської (1866), франко-пруської (1870–1871) та російсько-турецької (1877–1878). Ним застосована практика виділення поранених у щелепно-лицеву ділянку в окрему групу пацієнтів, оскільки вони потребували особливого догляду та лікування, яке полягало не лише в наданні хірургічної

допомоги, а й у лікуванні захворювань зубів. М. Скліфосовський винайшов спосіб місцевого знеболення розчином кокаїну та сконструював апарат, що давав можливість підтримувати наркоз під час операцій на щелепах. Учений-хірург вважав зуболікування самостійним розділом медицини [7; 8].

На землях України, які на той час перебували у складі Австро-Угорської імперії, центром наукової стоматологічної думки став Львів. У 1828 р. відкрилася кафедра зуболікування при медико-хірургічному інституті Львівського університету. У 1840-х рр. опублікована книга авторства начальника кафедри «Про хвороби зубів та засоби їх лікування». Згодом почала функціонувати університетська стоматологічна амбулаторія, в якій проходили практику дантисти й надавалася стоматологічна допомога хворим. У різні роки керували амбулаторією А. Гонька і Т. Богосевич [9].

У Першу світову війну серед багатьох недоліків військово-санітарної служби російської армії виявилася й незадовільна організація допомоги щелепно-лицевим пораненим. Умови воєнного часу одразу показали хибність поглядів окремих хірургів, які стверджували, що при переломах щелеп загоєння проходить добре без оперативних втручань і застосування будь-яких пристроїв. Військові події швидко внесли корективи в організацію стоматологічної служби. У великих містах створювалися спеціальні стаціонари для цієї категорії поранених. У Київському військовому госпіталі з 1915 р. функціонувало окреме одонтологічне відділення. У складних умовах світової війни, революційних переворотів, частих змін влади лікарі залишалися вірними своєму покликанню. Лікарі-одонтологи госпіталю сумлінно виконували свої обов'язки, організовували «летючі загони» для надання першої допомоги пораненим. У цей час з'являються нові постаті військових стоматологів, котрі із честю продовжили справу своїх попередників.

Серед відомих науковців та практиків-стоматологів періоду Першої світової війни варто згадати Костянтина Тарасова (1865–1931) та Федора Чеботарьова (1864–1941). К. Тарасов у 1897 р. закінчив зуболікарську школу. Тоді ж був призначений першим завідувачем зуболікарського кабінету Київського військового госпіталю. Одним з його підлеглих був Ф. Чеботарьов. У 1902 р. вони разом пройшли переатестацію зі стоматології в Університеті Святого Володимира і здобули вищу медичну освіту та отримали звання дантистів.

У 1915 р. К. Тарасов очолив щойно створене одонтологічне відділення Київського військового госпіталю, а Ф. Чеботарьов – зуболікарську амбулаторію. Під час Першої світової війни К. Тарасов брав участь у загонах, які надавали першу допомогу на фронті. У 1920 р. К. Тарасов став першим деканом одонтологічного факультету Київського інституту охорони здоров'я і займав цю посаду до 1930 р. Подальша доля його невідома [10].

Ще одним видатним представником київської школи військової стоматології був Северин Тігерштедт (1882–

1954). Будучи зубним лікарем, поручик Тігерштедт у польових умовах уперше розробив і застосував гнучі алюмінієві шини для фіксації щелеп. Його винахід набув широкого застосування у військовій стоматології. За результатами його роботи опублікована праця «Військово-польова система лікування вогнепальних поранень щелеп» (1916). Пропозиції С. Тігерштедта зумовили поєднання щелепно-хірургії із зуболікуванням [11]. Організацію стоматологічної допомоги в російській армії під час Першої світової війни студював київський дослідник Л. М. Павловський [12].

Досвід військової стоматології, набутий у Другій світовій війні, донині має непересічне значення для вивчення питань організації діяльності, розвитку методів і способів щелепно-лицевої хірургії в польових умовах. Значний внесок у розвиток стоматології часів німецько-радянської війни 1941–1945 рр. внесли такі відомі вчені, як А. П. Клименко, В. І. Кулаженко, В. Ф. Рудько, Г. І. Семенченко та ін. [13].

Практика підтвердила, що під час лікування поранених з ушкодженням щелепно-лицевої ділянки необхідне втручання лікарів не лише з хірургічною, а й зі стоматологічною підготовкою. Вогнепальні поранення обличчя та щелеп у період війни склали 3,5–4,0% від загальної кількості всіх поранень [13]. Перші дні й тижні війни принесли колосальні втрати Червоної армії, не лише безповоротні, а й санітарні. Таких масштабів катастрофи ніхто не очікував. У Київському військовому госпіталі терміново розгорнули стоматологічне відділення на 150 ліжок. Уже під час евакуації стоматологічне відділення збільшили до 200 ліжок, надалі – до 400.

Лікування поранених з переломами зубів та альвеолярних відростків під час війни здійснювалось у спеціалізованих хірургічних польових пересувних госпіталях або госпіталях для легкопоранених. Перед тим як потрапити до госпіталю поранені зазвичай проходили два етапи – полковий медичний пункт (ПМП) та дивізійний медичний пункт (ДМП). 98,5% поранених отримували першу допомогу впродовж п'яти годин після поранення.

На ПМП пораненим надавалася переважно загально-медична допомога. На ДМП був обладнаний зуболікарський кабінет, у якому працював зубний лікар або лікар-стоматолог, і була можливість залишати поранених до одужання. Проте частіше спеціалізована допомога тут надавалася за невідкладними показаннями. Вона обмежувалася видаленням зламаних зубів, накладенням транспортних пов'язок, забезпеченням відповідного харчування та необхідного догляду. Більшість поранених із переломами альвеолярних відростків і зубів евакуювалися до армійських і фронтових лікувальних закладів [14].

Методи лікування вогнепальних переломів альвеолярних відростків і зубів у спеціалізованих хірургічних польових пересувних госпіталях та евакогоспіталях армійського та фронтового тилу полягали в якомога більш ранній хірургічній обробці ран з подальшим заміщенням втрачених зубів протезами. Терміни оператив-

них втручань часто варіювалися. Якщо умови бойової та медичної обстановки не давали цій групі поранених змоги провести хірургічну обробку в перші 24–48 годин після поранення на дивізійному медичному пункті, то в госпіталях армійського району вторинну хірургічну обробку протягом перших двох тижнів після поранення одержувала більшість цих поранених [14].

Методи лікування поранених із вогнепальними зубощелепними переломами та переломами альвеолярних відростків були дуже ефективними, що позначилося на результатах лікування: 3,2% поранених повністю одужали, 6,3% виписувались із частковою втратою працездатності у зв'язку з пораненням інших відділів обличчя і щелеп, а також супутніми захворюваннями внутрішніх органів. Летальність становила 0,5% поранених. Причиною смерті в усіх випадках була пов'язана з пошкодженнями інших життєво важливих органів та систем. Перше місце за кількістю поранених, котрі повернулися до діючої армії, посідали поранені в щелепно-лицеву ділянку. За цим видом поранення 82% військовослужбовців повернулося на фронт [13].

У лютому 1944 р. повернувся з евакуації Київський госпіталь, а в його складі – стоматологічне відділення. Госпіталь здійснював медичне забезпечення ведення наступальних операцій 1-го Українського фронту. Великий емпіричний досвід використовувався для розвитку наукових поглядів і вдосконалення підготовки фахівців. Стоматологічне відділення стало клінічною базою для київських наукових та освітніх установ медичного профілю.

У 1943 р. з евакуації до Києва була передислокована 147-ма зуботехнічна лабораторія, а в серпні 1944 р. на її базі була створена 147-ма окружна стоматологічна поліклініка Київського військового округу. Перший медичний персонал у складі всього 19 осіб під керівництвом майора медичної служби В. Шипова успішно надавав медичну допомогу військовослужбовцям [15].

Після війни лікування щелепно-лицевих поранень стало другорядним, і перед військовою стоматологією постало питання про збільшення обсягу амбулаторної стоматологічної «планової санації» військовослужбовців. Для забезпечення лікування військовослужбовців і ветеранів збройних сил потрібно також було створити розгалужену мережу стоматологічних поліклінік та кабінетів у військах [15].

З проголошенням незалежності Україна отримала у спадок радянську систему надання стоматологічної допомоги військовослужбовцям, яка пройшла складний шлях реформування і трансформацій. Періодизацію її становлення та розвитку, на думку авторів, варто розглядати в контексті загальної періодизації розвитку медичного забезпечення Збройних Сил України з певними корективами [16]:

- становлення (1992–1994);
- період зміцнення і розвитку (1995–2003);
- період функціональної та структурної трансформації (2004–2013);

- функціонування в особливий період (з 2014 р.).

У період становлення, попри недостатнє бюджетне фінансування, стоматологічна служба Збройних Сил України проводила значну роботу з надання стоматологічної допомоги військовослужбовцям, ветеранам Збройних Сил та іншим контингентам. Медичне забезпечення Збройних Сил України здійснювалося за територіальним принципом. Надання стоматологічної допомоги та протезування зубів військовослужбовцям проводилось у стоматологічних кабінетах медичних пунктів військових частин, у Центральній стоматологічній поліклініці та стоматологічних кабінетах (відділеннях, клініках) центрів, військових госпіталів.

Аналіз захворюваності військовослужбовців на хвороби органів порожнини рота засвідчив, що поширеність стоматологічних хвороб серед військовослужбовців усіх категорій залишалася на високому рівні (92,8%). Висока стоматологічна захворюваність військовослужбовців зумовлювалася:

- загальним низьким рівнем життя населення, неповноцінним харчуванням, погіршенням екологічного стану;
- слабкою матеріально-технічною базою стоматологічної служби Збройних Сил;
- низьким рівнем індивідуальної гігієни та профілактики захворювань порожнини рота військовослужбовців;
- практично відсутньою санацією порожнини рота призовників.

У госпіталізації значно переважав контингент військовослужбовців строкової служби, серед офіцерів та військовослужбовців за контрактом цей показник був значно нижчим.

Водночас забезпечення стоматологічних кабінетів обладнанням і необхідною апаратурою, матеріалами та дрібним інструментарієм було вкрай недостатнім, що унеможливило повною мірою проведення планової санації порожнини рота військовослужбовців.

У зв'язку зі скороченням штатів, недостатнім фінансуванням медичних закладів керівництво Центральної стоматологічної поліклініки Міністерства оборони України (далі – ЦСП МО України) ще на початку 2000-х рр. пропонувало розширити реальне функціонування пересувних стоматологічних кабінетів (ПСК), що, на їх думку, дало б можливість надавати стоматологічну допомогу та здійснювати зубопротезування у віддалених частинах та гарнізонах, де стоматологічні підрозділи не передбачені штатом [17–19].

У складних умовах хронічного недофінансування колектив ЦСП МО України оволодівав сучасними технологіями лікування і протезування і спромігся в умовах ринкової економіки запропонувати послуги високої якості на рівні кращих стоматологічних клінік нашої держави. У лікувальному процесі застосовувалися матеріали й технології, що відповідали світовим стандартам. Одними з перших у Києві лікарі поліклініки запрова-

дили цифрову комп'ютерну рентгенографію. Клініка стала піонером у розвитку вітчизняної імплантології [17].

ЦСП МО України стала науково-методичною і навчальною базою з підготовки військових стоматологів [18]. Військова стоматологія, започаткована працями професора М. І. Пирогова, набула розвитку в Українській військово-медичній академії, де впроваджуються нові принципи організації стоматологічної допомоги і реабілітації військовослужбовців з бойовими ушкодженнями щелепно-лицевої ділянки.

Водночас недостатнє фінансування розвитку Збройних Сил України, у тому числі системи медичного забезпечення, зумовило низку серйозних проблем, найважливішими з яких був вплив кваліфікованих медичних кадрів через низький рівень грошового забезпечення; погіршення постачання лікарськими засобами, сучасною медичною технікою та устаткуванням; труднощі з впровадженням нових медичних технологій, діагностики, лікування і протезування зубів. Упродовж тривалого періоду реформування стоматологічна служба Збройних Сил України втратила можливість і спроможності надання сучасної допомоги в польових умовах [19–21].

Унаслідок цього під час збройного конфлікту на Сході України виявилось, що існуюча система надання стоматологічної допомоги військовослужбовцям в умовах проведення АТО була недієздатною [22; 23]. Керівництво Збройних Сил України та медичної служби проігнорувало пропозиції щодо відновлення штатних пересувних стоматологічних кабінетів та їх укомплектування відповідно до європейських стандартів [24].

І вже під час АТО довелося надолужувати втрачені можливості [25, с. 102].

Системний аналіз ситуації проводився керівництвом медичної служби, начальником ЦСП МО України полковником М. З. Лищишиним шляхом особистих перевірок стану стоматологічної допомоги на всіх її рівнях та безпосередньо в зоні АТО/ООС, експертного опитування представників медичної служби, опрацювання обліково-звітної документації, що дало змогу комплексно вивчити проблему організації системи надання стоматологічної допомоги військовослужбовцям у Збройних Силах України в умовах проведення АТО/ООС на Сході України [20, 27].

На початку збройної агресії Російської Федерації та приведенням Збройних Сил України в повну бойову готовність у 2014 р. були відсутні лікарі-стоматологи та стоматологічні кабінети в районах підготовки військових частин до виконання завдань. Водночас значна частина відмобілізованих військовослужбовців потребувала невідкладної стоматологічної допомоги. Під час перевірок установлено, що санації порожнини рота потребували до 95% військовослужбовців. В окремих випадках цей показник був ще вищим. Так, у навчальному центрі (НЦ) «Дівички», де проходили підготовку артилеристи, потребували санації порожнини рота 96,47% з оглянутих

військовослужбовців. У 184 НЦ «Старичі», де готували механізовані підрозділи, цей показник становив 95,91%. Кожний четвертий воїн потребував хірургічного втручання, кожен десятий – протезування. Ті лікарі-стоматологи, які перебували у штаті бригад, надавали лише невідкладну допомогу [20, 22, 23].

Для надання стоматологічної допомоги підрозділи були закріплені за найближчими стоматологічними кабінетами військових частин та військових лікувальних закладів. Разом з тим, військовослужбовці, які проходили інтенсивну бойову підготовку, як правило, не могли відвідати стаціонарні лікувальні заклади. Тому в деякі навчальні центри, виходячи з реальної обстановки, були направлені пересувні групи військових стоматологів. Крім того, у штатах військових частин не передбачалося комплектно-табельне забезпечення надання стоматологічної допомоги [20, 21].

Для надання стоматологічної допомоги військовослужбовцям під час підготовки до виконання завдань представниками ЦСП МО України було запропоноване створення пересувних стоматологічних відділень (пересувних стоматологічних кабінетів). З метою забезпечення їхньої діяльності запропонований стоматологічний польовий комплект. До нього фахівці пропонували включити: портативну стоматологічну установку та легке стоматологічне крісло, інвентарні сучасні витратні матеріали й інструменти [24–26].

Деякі інші підходи до надання стоматологічної допомоги військовослужбовцям мають застосовуватися в районах виконання завдань. Основне навантаження в цих питаннях під час проведення АТО/ООС на Сході України покладалося на стоматологічні кабінети (СК) військових мобільних госпіталів (ВМГ). Науковцями – військовими стоматологами було підраховано, що станом на 1 січня 2016 р. стоматологічними кабінетами ВМГ були прийняті 11494 пацієнти з різноманітними захворюваннями щелепно-лицевої ділянки. Серед пацієнтів зі стоматологічними захворюваннями переважали військовослужбовці рядового складу (солдати й сержанти) – 82,72%. Офіцерів було прийнято 1645 (14,31%). Крім того, лікарі-стоматологи ВМГ надавали медичну допомогу цивільному населенню Донецької та Луганської областей. Був прийнятий 341 пацієнт із цієї категорії, що становило 2,97% від загалу [27].

Статистичні дані свідчать, що у структурі стоматологічних захворювань у військовослужбовців, яким була надана медична допомога в профільних кабінетах чотирьох ВМГ, переважали карієс та його ускладнені форми (пульпіт, періодонтит). Близько третини пацієнтів потребували хірургічного лікування, найчастіше – видалення зубів та коренів. Складніші амбулаторні хірургічні втручання проводились у 297 випадках. У структурі хірургічних втручань, проведених лікарями стоматологічних кабінетів ВМГ, переважали розкриття субперіостальних абсцесів (44,11%) та атипові видалення ретендованих «зубів мудрості» (16,16%). Відзначалося зростання

кількості шинувань при невогнепальних переломах нижньої щелепи (11,45%) [27].

Досвід організації медичного забезпечення в АТО/ООС засвідчив необхідність наближення надання стоматологічної допомоги до підрозділів, які виконують завдання на лінії зіткнення з противником. Для цього було відновлено пересувні стоматологічні кабінети, які були безпідставно ліквідовані в період руйнації Збройних Сил України. У жовтні 2014 р. у зоні відповідальності ОТУ «Луганськ» удалося розпочати роботу позаштатного пересувного стоматологічного кабінету. Його комплектування відбулося за рахунок залучення фахівців 59 ВМГ (водій та рентгенлаборант) та відрядження лікарів з Української військово-медичної академії та військово-медичного клінічного центру центрального регіону. Цей пересувний стоматологічний кабінет лише за один рік роботи в зоні АТО прийняв 2256 пацієнтів з-поміж військовослужбовців Збройних Сил України, інших військових формувань та цивільного населення Луганської області [27]. Застосування пересувного стоматологічного кабінету дало змогу покращити рівень стоматологічної допомоги військовослужбовцям та наблизити її до місць розташування військових підрозділів, залучених до проведення АТО.

На основі наукового аналізу результатів роботи лікарів-стоматологів були розроблені принципи діяльності й матеріального забезпечення пересувного стоматологічного кабінету. А. Лихота, В. Коваленко та І. Федірко опрацювали методичні рекомендації організації його роботи [26].

Таким чином, поступово, з урахуванням набутого досвіду, в зоні проведення АТО/ООС відбулося становлення та розвиток функціонально-організаційної моделі надання стоматологічної допомоги, основу якої склала мережа стаціонарних та пересувних стоматологічних кабінетів (табл. 1) [27].

Росія віроломно розпочала відкрите збройне вторгнення в Україну вранці 24 лютого 2022 р. під виглядом так званої «спеціальної військової операції», що стало найбільшим нападом однієї держави на іншу в Європі від часів Другої світової війни. Проте зазначена операція являє собою ні що інше, як підступну повномасштабну збройну агресію проти України з метою знищення українського народу. Перебіг російсько-української війни відбувається вкрай динамічно, а рівень санітарних втрат високий. Як спрацює існуюча вітчизняна система медичного, зокрема і стоматологічного забезпечення, покаже час. Оцінювання її ефективності на основі хронологічної фіксації перебігу подій та аналізу результатів діяльності суб'єктів системи – напрям подальших наукових пошуків фахівців різних галузей.

Висновки

Військова стоматологія на теренах України має давню історичну традицію. На початку XIX ст. військова стоматологія перебувала в компетенції хірургів загальної

Таблиця 1

**Модель стоматологічного забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України
в районі проведення операції Об'єднаних сил**

Категорія	Підрозділ	Обсяг медичної допомоги, що надається			
		Терапевтична стоматологічна	Хірургічна стоматологічна	Медична допомога пораненим щелепно-лицевої ділянки	Стаціонарне лікування
III категорія	СК мед.р.бр	У скороченому обсязі	За невідкладними показаннями	I лікарська (I рівень)	–
II категорія	ПСК	У скороченому обсязі	Амбулаторна в повному обсязі	I лікарська (I рівень)	–
I категорія	СК ВМГ	У скороченому обсязі	Амбулаторна в повному обсязі + стаціонарна	Кваліфікована (II рівень)	До 10 діб

практики, тривав процес виділення стоматології в окрему медичну науку. Досвід лікування щелепно-лицевих поранених періоду Першої світової війни реально посприяв злиттю роз'єднаних та відчужених, але у своїй основі споріднених розділів медицини – зуболікування і щелепної хірургії. У роки Другої світової війни розвиток військової стоматології визначався розробленням низки методів, націлених на якнайшвидше надання кваліфікованої медичної допомоги, скорочення термінів лікування і максимальне повернення військовослужбовців до своїх частин.

У повоєнний час військові стоматологи прагнули закріпити й використовувати у практиці мирного часу систему роботи щелепно-лицевих стаціонарів. Це було нелегким завданням, оскільки потребувало розширення сфери діяльності, виходу за межі травматології та долучення питань хірургії порожнини рота, щелеп та обличчя. Іншими словами, для утримання стоматологічних підрозділів у лікарняних закладах в умовах мирного часу, окрім щелепно-лицевої хірургії, слід було розвивати хірургічну стоматологію, яка мала об'єднати різні методи хірургічного лікування захворювань органів порожнини рота і щелеп.

Після створення Збройних Сил незалежної України відбувалися процеси становлення, розвитку і трансформації системи надання стоматологічної допомоги. Деякі невдалі управлінські рішення та хронічне недофінансування призвели до часткового зниження спроможностей стоматологічних підрозділів.

У 2014 р. в умовах особливого періоду довелось фактично заново створювати систему надання стоматологічної допомоги в зоні проведення антитерористичної операції та операції Об'єднаних сил. Цього вимагала висока стоматологічна захворюваність військовослужбовців. Позитивним став досвід використання пересувних стоматологічних кабінетів.

Напрямом подальших досліджень за означеною темою може бути визначення результативності надання стоматологічної допомоги в умовах повномасштабної війни Російської Федерації проти України.

Перелік літератури

1. Бадюк М. І. Історія військової медицини : підручник для слухачів оперативного-тактичного рівня / М. І. Бадюк, Л. М. Бадюк, Л. Д. Паращук ; за ред. М. І. Бадюка. – Київ : Леся, 2016. – 304 с.
2. Стоматологія надзвичайних ситуацій з курсом військової стоматології : підручник для студ. стомат. ф-тів вищих мед. закл. IV рівня акредитації / за ред. Г. П. Рузіна. – Вид. 2-ге, доопр. і доп. – Вінниця : Нова книга, 2008. – 264 с.
3. Думка М. С. Про медицину скіфів / М. С. Думка. – К. : Держ. мед. видав. УРСР, 1960. – 115 с.
4. Грицюк В. М. Військо скіфів (озброєння, організація війни та воєнне мистецтво) : монографія / В. М. Грицюк. – К. ; Чернівці : Місто, 2009. – 296 с.
5. Пашков К. А. Зубоврачевание и стоматология в России. Основные этапы и направления развития (IX–XX век) : монографія / К. А. Пашков. – Казань : Центр инновационных технологий, 2011. – 304 с.
6. Шевченко Л. В. М. І. Пирогов в Україні / Л. В. Шевченко. – К. : Рідний край, 1996. – 128 с.
7. Біденко Н. До 175-річчя Національного медичного університету імені О. О. Богомольця. Факти з історії київської стоматології у документах і спогадах [Електронний ресурс] / Н. Біденко // Національний медичний університет імені О. О. Богомольця. – Режим доступу : <http://nmuofficial.com/news/175-richchya-natsionalnogo-medychnogo-universytetu-imeni-o-o-bogomoltsya-fakty-z-istoriyi-kyyivskoyi-stomatologiyi-u-dokumentah-spagadah>.
8. Крачун Г. П. Профессор Н. В. Склифосовский (1836–1904): истоки достижений на жизненном пути – в медицине, в развитии высшего медицинского образования в России [Електронний ресурс] / Г. П. Крачун // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 1. – Режим доступу : <https://science-education.ru/ru/article/view?id=8556>.
9. Магльований А. В. Університетській стоматологічній клініці у Львові – 100 років / А. В. Магльований, В. С. Гриновець, Ю. В. Сулим // Львівський медичний часопис. – 2006. – № 2(12). – С. 156–159.
10. Москаленко В. Ф. Біографічний словник завідувачів кафедр та професорів від медичного факультету Університету Св. Володимира до Національного медичного університету імені О. О. Богомольця, 1841–2011 : у 2 кн. / В. Ф. Москаленко, Я. В. Цехмістер, І. М. Полякова. – 4-те вид., оновл. та допрац. – К. : Авіцена, 2011. – 2 кн.

11. *Столяренко П. Ю.* Вклад Северина Тигерштедта в развитие челюстно-лицевой травматологии (к 100-летию создания универсальной военно-полевой системы шинирования) / П. Ю. Столяренко. – Самара : Офорт, 2017. – 175 с.
12. *Павловский Л. Н.* Организация стоматологической помощи русской армии в первой мировой войне 1914–1917 гг. / Л. Н. Павловский // Лікарська справа. Врачебное дело. – 2006. – № 7. – С. 83–89.
13. Опыт советской медицины в Великой Отечественной войне 1941–1945 в гг. : в 35 т. / гл. ред. Е. И. Смирнов. – М. : Медгиз, 1949–1955. – Т. 6 : Огнестрельные ранения и повреждения лица и челюсти. – 1951. – 400 с.
14. *Павловский Л. Н.* Организация лечения раненых с огнестрельными повреждениями зубов и альвеолярных отростков на этапах медицинской эвакуации в период Великой отечественной войны / Л. Н. Павловский // Сучасні аспекти військової стоматології : зб. наук. праць Центральної стоматологічної поліклініки МО України. – 2010. – № 1. – С. 27–33.
15. *Лицишин М. З.* Центральна стоматологічна поліклініка Міністерства оборони України в історичній ретроспективі [Електронний ресурс] / М. З. Лицишин, Л. М. Павловський // Воєнно-історичний вісник. – 2020. – № 1 (35). – С. 131–144. – Режим доступу : <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2020-35-1-131-144>.
16. *Радиш Я. Ф.* Управління медичною службою Збройних Сил України: генезис, тенденції, закономірності розвитку та наслідки (1992–2004 рр.) / Я. Ф. Радиш // Лікарська справа. Врачебное дело. – 2005. – № 1–2. – С. 95–99.
17. *Павловський Л. М.* Центральній стоматологічній поліклініці 75 років – погляд у минуле на шляху до майбутнього / Л. М. Павловський // Сучасні аспекти військової стоматології : зб. наук. праць Центральної стоматологічної поліклініки МО України. – 2019. – № 3. – С. 5–11.
18. Центральна стоматологічна поліклініка (минуле, сучасне, майбутнє) / укл. Л. М. Павловський. – К. : ДІА, 2019. – 64 с.
19. *Камалов Р. Х.* Проблемні питання стоматологічного забезпечення Збройних Сил України в сучасних умовах / Р. Х. Камалов, Л. М. Павловський // Сучасні аспекти військової стоматології : зб. наук. праць Центральної стоматологічної поліклініки МО України. – 2013. – № 2. – С. 6–11.
20. Стан стоматологічної допомоги військовослужбовцям в зоні проведення антитерористичної операції на Сході України / А. М. Лихота, В. В. Коваленко, М. З. Лицишин, І. В. Федірко // Військова медицина України. – 2015. – № 1 (15). – С. 30–34.
21. *Лицишин М. З.* Особливості організації стоматологічної допомоги військовослужбовцям під час проведення операції Об'єднаних сил / М. З. Лицишин, А. М. Лихота, В. В. Коваленко // Сучасні аспекти військової стоматології : зб. наук. праць Центральної стоматологічної поліклініки МО України. – 2019. – № 3. – С. 12–18.
22. *Лихота А. М.* Стан і шляхи покращення стоматологічної допомоги військовослужбовцям, які беруть участь у антитерористичній операції на Сході України / А. М. Лихота, В. В. Коваленко // Український стоматологічний альманах. – 2016. – № 2. – С. 78–81.
23. Медичне забезпечення Збройних Сил України в антитерористичній операції: досвід та напрямки його удосконалення / В. Л. Савицький, В. П. Майданюк, О. М. Власенко та ін. // Військова медицина України. – 2015. – № 1 (15). – С. 5–11.
24. *Буртова Ю. О.* Діяльність пересувного стоматологічного відділення з надання стоматологічної допомоги військовослужбовцям Збройних Сил України / Ю. О. Буртова // Сучасні аспекти військової стоматології : зб. наук. праць Центральної стоматологічної поліклініки МО України. – 2013. – С. 41–50.
25. Стратегія розвитку стоматології в Україні : матеріали 3-го Національного українського стоматологічного конгресу «Міжнародні стандарти профілактики та лікування і їх впровадження в практику лікаря-стоматолога» // Новини стоматології. – 2015. – № 4. – С. 98–175.
26. *Лихота А. М.* Організація роботи пересувного стоматологічного кабінету : методичні рекомендації / А. М. Лихота, В. В. Коваленко, І. В. Федірко. – К. : УВМА, 2015. – 24 с.
27. *Лихота А. М.* Нова модель організації стоматологічної допомоги військовослужбовцям під час збройного конфлікту / А. М. Лихота, В. В. Коваленко, М. З. Лицишин // Військова медицина України. – 2016. – № 2 (16). – С. 65–69.